

İLÂHIYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHIYAT FAKÜLTESİ TARAFINDAN
YILDA BİR ÇIKARILIR

1964

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ . 1964

Yıl: 1964

Cilt: XII

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ TARAFINDAN
YILDA BİR ÇIKARILIR

1964

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ . 1964

İ Ç İ N D E K İ L E R

	<u>Sayfa</u>
Ord. Prof. Hilmi Ziya ÜLKEN	: <i>L'İslam en face du Problème Orient et Occident</i> 1
" " " " "	: <i>Şark-Garp Problemi karşısında İslâmiyet</i> 21
Hıfzırrahman RAŞİT ÖYMEN	: <i>İslâmiyette Öğretim ve Eğitim hareketleri</i> 35
Doç. Dr. İbrahim AGÂH ÇUBUKÇU	: <i>İhvân As-Safâ ve Ahlâk Görüşüleri</i> 43
" " " " "	: <i>Mutezile ve Akal Meselesi</i> 51
Osman KESKİOĞLU	: <i>Mûsa Cârullah</i> 63
Prof. Dr. BERNARD LEWIS	: <i>Orta Şarkın Tarihi Hüviyeti</i> 75
Prof. Dr. Mehmet TAPLAMACIOĞLU	: <i>Bazı İslâm bilginlerinin toplum görüşleri</i> 83
Prof. Dr. Kâmran BİRAND	: <i>Existentialisme Üzerine II</i> 100
Prof. Dr. Zübeyr SİDDİKÎ	: <i>İslâm Hukukunda Hadis'in Yeri Çeviren</i> : Dr. M. Esad KILICER 113
ALY MAZEHERİ	: <i>Müslüman Ortaçağda Eğitim ve Öğretim</i> : Çeviren Asis. Dr. Bahriye ÜÇOK . 119
İbrahim AGÂH ÇUBUKÇU	: <i>Prof. Necatî Lûgal ve Eserleri</i> 129
Ord. Prof. Hilmi Ziya ÜLKEN	: <i>Rıfkı Melûl Meriç</i> 135
" " " " "	: <i>Prof. Dr. Kâmran Birand</i> 139
Prof. M. Tayyib OKIÇ	: <i>Saraybosna Gazi Husrev Beğ Kütüphanesi Yazma Eserler Kataloğu</i> 143
" " " " "	: <i>İslâm Hukukunda Muhakeme Usulüne Dair Bir Eser</i> 153
Doç. Dr. İ. TUNALI	: <i>Felsefenin Işığında Modern Resim I.</i> : <i>Impressionism</i> 155
N. ÖNER	: <i>Abdülkadir Erener</i> 158
Asis. Esat COŞAR	: <i>Behçetü'l-Hadâ'ik'in Yeni Bir Nüshası</i> . 159

MÛSA CÂRULLAH

(1875-1949)

Hayatı, Görüşleri ve Eserleri

Osman KESKİOĞLU

“Ben aklı, fikri esaretten kurtarmak için yazdım. İslâmiyet’in kudsiyetine, itilâsına imanım tamdır. İslâm iyi anlaşılırsa her zaman medeniyyet kaynağı olur.”

(Halk Nazarınca Bir Nice Mesele)

Kendini İslâm mefküresine vermiş bir kişi olan *Mûsâ b. Cârullah*, Rusya-Şimal Türklerinden olup 1875 yılında Azak Kalesi (*Rostov’na Dolu*) da doğdu. Dedesi, Kiyki köyünden Abdü'lkerim Devliken adında zengin bir adamdır. Bu âile soyca Nogay Türklerinin Altovul, yâni Altoğul sülâlesindedir. Babası, Kiyki köyünün imamı ve medrese sâhibi olan Habîbu'llah'tan, o devirde medreselerde okunması mûtâd olan dersleri okumuştur. Zekî öğrencisini çok seven hocası ona kızı Fâtıma Hanımı verip evlendirdi. Yeni evliler, köyden ayrılıp Azak'a yerleştiler. Tahsil sâhibi olan koca, orada hem imamlık yapıyor, hem de ticâret işleriyle uğraşıyordu. İşte Mûsâ orada doğdu. Anası Fâtıma Hanım da asîl bir Türk kızıdır. Onun babası Habîbu'llah'ın babası da zengin bir tâcirdi. Büyük atalarının adı Bigi idi. Mûsâ bu soyadını kullandı.

Babası, genç yaşta ölünce, anası Fâtıma Hanım oğlunu okutup yetiştirdi. Türkçe, arapça, rusça okuyan Mûsâ tahsiline devam etmek istedi. Rus Teknik Lisesine yazıldı. Fakat annesi, ona dînî tahsil vermek istiyordu; onu Kazan medreselerine gönderdi. Mûsâ, ora medreselerini beğenmediğinden 1890 da geri döndü. Yarıda bıraktığı Teknik Liseye girecek onu bitirdi. Bundan sonra, o çağda *türklük* ocağı olan Buhârâ'ya gitti; dört yıl orada tahsil yaptı. İslâmî ilimlerde ilerledi, arapçayı, farsçayı tam öğrendi. Sonra İstanbul'a geldi. Mühendis mektebine kaydolundu. Hemşehrisi Mûsâ Akyiğit zâde, bu keskin zekâlı çocuğu Mısır'a tahsile gitmeye teşvik etti. Oraya varınca, çağının en büyük din âlimi ve İslâm mütefekkiri Muhammed Abduh ile tanıştı; kütüphânelerde araştırmalar yaptı; bilgisini artırdı. Oradan Hicaz'a gitti. İki yıl kaldı. Oradan da Hindistan'a giderek Hindistan'ın sayılı âlimleriyle görüştü. Sonra yine Mısır'a döndü. Üç yıl kalarak Kur'an ilimleri üzerinde çalıştı. Zâten bu seyâhatlarında dâimâ ilim topladı. Bilhassa Kur'an ilimleri ve Kur'an Târîhi üzerinde araştırmalar, incelemeler yaptı. Bu etüdlerini sonra eser hâlinde verdi.

1904 yılında Azak'a, annesinin yanına döndü. 1908 de annesinin ölümünden sonra Petersburg'a gitti. Orada meşhur İslâm âlemi seyyahı Abdu'r Reşid İbrahim ile Arapça olarak (*El-Tilmiz*) adlı bir gazeteyi idâre ettiler. Bu sırada Kazan'ın Çistay kasabasından Zâkir İşan adında bir şeyhin aydın bir Türk kızı olan Esmâ Hanım adındaki kızıyla evlendi. 1911 de Hüseyiniyye Medresesi'ne Müderris tâyin olundu. Fakat oradaki imam ve müderrislerle görüş ayrılığı yüzünden altı aydan fazla kalamadı. Yine Petersburg'a dönerek Emânet adındaki matbaayı kurdu. Yayına başladı. Eserlerinin bir kısmı Kazan'da, bir kısmı da Pe-

tersburg'da basılıyordu. O, yeni görüşler getirmek istiyordu. Batı kültürünü tanıyordu. İslâm ilimlerine vâkıftı. Yeni fikirlere kucak açmıştı. Öğrendiklerini öğretiyor, bildiklerini yazıyor, görüşlerini yayıyordu. Yazdıkları, büyük bir ilgi gördü. Aydınlar onun görüşlerine, düşüncelerine katılıyorlardı. Fikirleri donmuş olan kafalar onu anlayamıyordu.

1906 dan 1916'ya kadar on yıl zarfında birçok eserleri yayınlandı. Bunların arasında filozof Arab şâiri Maarri'nin enteresan görüşlerini toplayan (*El-Lüzûmiyyat*)'nın bulunması gözden kaçmaz. İslâm Dîni'nin felsefesini en güzel şekilde yapan, ince hikmetlerini gâyet iyi belirten Ebû-İshak İbrâhim Şâtıbî'nin *El-Muwâfakât*'ını yayması da onun yolunu göstermektedir. Bu arada Türkçe yazdığı eserleri yeni görüşlerini ihtivâ etmektedir. (*Kavaid-i Fıkhiyye*), (*Şeriat Niçin Rûyeti İtibar etmiş*), (*Uzun Günlerde Rûze*, (*Rahmet-i İlahiyye Bürhanları*), (*Halk Nazarına Bir Nice Mese'le*) adlı eserleri bunların başlıcalarındandır.

Rusya'da Bolşevikler ihtilâlle çarlık *idaresini* devirip iş başına geçince bu büyük Türk bilginini tâkibe başladılar. Onu 1920 de Taşkend'de tevkif ettiler. 11 ay hapiste yattı; birçok güçlüklerle karşılaştı; tehlikelere mâruz kaldı; felâketler geçirdi. Müslüman cemâatinin dînî lideri idi. Petersburg'da imamlık vazîfesini o ifâ ediyordu. Bu esnâda, yânî 1920 de (*İslâm Milletleri'ne*) adı ile yazdığı eserini 1923 de Berlin'de bastırıldı. (*İslâm Milletleri'ne: Dini, Edebi, İctimâi ve Siyâsi Mes'eleler, Tedbîrler Hakkında*) adını taşıyan bu eserin kapağında "Şanlı Türk Askeri şerefine telif kılındı" ibâresi yazılıdır. Yine kapağında "Bütün hâsılâtı, Cihan Muhârebesi'nde şehid olmuş Türk askerlerinin yetimlerine" denilmektedir.

Komünizm aleyhine yazdığı bu eserinde İslâm milletlerine uyanış, kurtuluş yollarını gösteriyor, "Karl Marx gibi akıl ifritleri" nin kurduğu komünizmi perişan ediyordu. (s.20). Yalnız bununla da kalmıyor, bütün sömürgecilerin "Büyük, bereketli İslâm yerlerini sömürdükleri"ni söylüyor (s. 25). En kuvvetli İslâm Devleti Türkiye olduğunu tekrarlıyor; "Türkiye İslâm memleketlerinin herbirine nümüne olup rehber olur" (s. 25) diyordu. İslâmın ve Türkün üstünlüğüne itimâdı vardı. Türkün muzaffer olacağına imânı tamdı. Bu eserini Türk askerinin şerefine derin bir heyecan, kuvvetli bir imanla kaleme almıştı. O zaman Petrograd İmâmı idi. 1923 yılı Aralık ayında Bolşevik Çeka İnkılap Mahkemesi tarafından tevkif olundu ve üç ay hapiste yattı. Bu tevkif dolayısıyla o zaman *Yeni Kafkasya Gazetesi* şöyle diyordu: "Şüphe yoktur ki işbu eserini, her nasıl olsa da, tab ve neşr ettiren Mûsâ Efendi yakayı Çeka eline vereceğini biliyordu. Böyle iken tereddüt etmeden neşr eylediği eseri ile kendisini efkârına fedâ edecek bir reşâdet-i medeniyye göstermiştir." (Aralık, 1923)

O, bir mücâhiddi. İslâm'ı yeni bir anlayışla anlatmak, Müslümanları uyandırmak istiyor, çağdaş medeniyyete çağırıyordu. İslâm'ın ve Türklüğün üstünlüğüne itimâdı vardı. Millî Mücâdelede Türk'ün zaferine inancı tamdı. Eserleri bunun canlı şahididir. "*İslâm Milletlerine*" adlı eseri yüzünden Bolşeviklerce tevkif olunduğu gibi, "*Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne Arıza*" adlı eserinden dolayı da İngilizler'in gayzına mâruz kaldı; onlar da onu tâkibe başladılar. Çünkü, Mûsâ Cârullah da, Afganlı ve Abduh gibi Müslümanları uyanışa çağırıyor, sömürgecilerin idâresinden kurtulmaya dâvet ediyordu.

1926 da Mekke'de toplanan İslâm Kongresi'ne katıldı. Gidişte, dönüşte bir müddet İstanbul'da kaldı. Ona karşı Rusların tâkibâtı günden güne arttı. 1930 da gizlice Fergana'ya gidip oradan da Kaşgar'a kaçtı. Kaşgarlı Müslüman zenginler onu eskiden beri koruyorlardı. Onların yardımıyla Petersburg'da bir matbaa kurmuştu. Sovyetler devrinde de bu Müslümanların ona yardımı devâm ediyordu. Onların yardımıyla Berlin'e gitti, orada bir matbaa kurarak neşriyyâtına devâm etmek istedi ve 1932 de bu işe başladı. 1935-1937 yıllarında Mısır, Irak, İran ve Hindistan gibi İslâm ülkelerinde dolaştı. 1938 de Tokyo câmiî İmâmı Abdu'llah Kurban Alinin dâvetlisi olarak Japonyaya gitti. 1939 da II. Cihan Harbi

patlayınca Afganistan'a gitmek üzere Hindistan'a geldi. İngilizler yine peşine düştüler, Tevkif ederek Pişâver'de hapishaneye attılar. Burada 1,5 yıl kaldı. Nihâyet Behupal Hâkimi Muhammed Hamîdu'llah Han, kendi sarayında nezâreti altında bulunmak şartıyla onu hapishânedan kurtardı. Orada kaldığı müddetçe durmadan eser yazdı.

Sonu gelmeyen gurbet hayâtı, sürgünler, zıندانlar, bu nâzik yapılı mücâhidi çok yormuştu. Mücâdele ile geçen yıllardan, yâd illerden artık bıkmıştı. Hayâtının son günlerini öz anavatani bildiği Türkiye'de geçirmek son arzûsuydu. 1948 de Hindistan'dan Türkiye'ye geldi. Türk vatandaşlığına girdi. Kış geçirmek üzere Mısır'a gitti. 29 Ekim 1949 da Kahire'de öldü. Allah durağını Cennet eylesin.

O, açık fikirli, aydın görüşlü, uyanık bir İslâm bilginiydi. Rasyonel düşünceleri ve görüşleri vardı. "İslâm'ın dinamik hüviyeti, her bakımdan hayâta canlılık verir. İslâm, gericiliğe, taassuba düşmandır. İslâm gerçekten bir hamleci dindir. Yanlış anlayışlar onu geri gösterir. Kur'an her asrın rûhuna uygun anlayışa uygundur. İslâm'ı gereği gibi anlamak için kafaları geri düşüncelerden sıyrıp aydınlatmak gerektir." diyordu.

GÖRÜŞLERİ

(*Halk Nazarına Bir Nice Mes'ele*) de şöyle diyor: "Ben, akli, fikri esâretten kurtarmak için yazdım. İslâmiyet'in kudsiyetine, îtilâsına îmânım tamdır. İslâm, iyi anlaşılırsa her zaman medeniyet kaynağı olur". Ona göre din ile ilim ikiz hemşîrelerdir. İslâm'da din ile ilim arasında bir çatışma yoktur. Einstein'in dediği gibi, dinsiz ilim topal, ilimsiz din kördür. O, İslâm'ın dinamik kuvvetine inanmıştır. İctihad kapısının kapanması İslâm'ın duraklamasına sebep olmuştur. Yeni bir şey düşünmeyen kafalar durmuş ve donmuş demektir. Yerinde sayan, ilerlemiyor demektir. İctihad kapısını kapamak, dinî mes'eleler üzerinde düşünmeyi yasak etmek olur. Geri kalmanın sebebi, müctehidlerin kendi zamânlarının ihtiyaçlarına göre verdikleri hükümleri, donmuş kaideler hâlinde tutup, birer nass-ı Kaatî hâlinde, bütün çağlara teşmil etmektir. Halbûki, gerçekte dine hayâtiyyet veren içtihadıdır; kıyastır. İctihâda olan lüzûm aşikârdır. Dinî hükümler birer maslahata dayanır. Ulemâ bunları, Canı, malı, akli, dinî, nesli korumak hâlinde beş maksat ve gaye altında toplamışlardır. Bu hususu en güzel işleyen Mâlikî âlimlerinden Endülüslü Ebû-İshak İbrâhim Şâtubî (-1388 M.) olmuştur. (*El-Muwâfakat*) adlı 4 cildlik muazzam eseri, din felsefesini işleyen, hükümlerin hikmet ve maslahatlarını belirten bir kitaptır. Mûsâ Cârullah, bu eserdeki görüşleri pek beğendiğinden onu neşretmiştir. Hanefî mezhebinin pek üzerinde durmadığı, fakat Mâlikî âlimi Şâtubî'nin (*El-Muwâfakat*)'ta çok güzel anlattığı bahişlerden mülhem olarak (*Kavâid-i Fıkhyye*)'nin 194. maddesinde: Şeriat-ı İslâmiyyede müteber zarûrî maksadlar olarak DİN, NEFİS, AKIL, MAL, NESİL, IRZ muhâfazası mes'elelerini uzun boylu anlatır.

(*Kavâid-i Fıkhyye*)'de Mecelleden çok daha fazla maddeler almıştır. 181. madde şöyledir: Hudud-bir maslahat-ı râciha ile, hem de cânîden bir büyük hasene suduru sebebiyle af kılınabilir." (ifadesi aynen bırakılmıştır.)

Bunu şöyle açıklıyor: Maslahat-ı râciha sebebiyle veya haddin ikaamesine büyük bir mefsedet müterettip olacağı mülâhazasıyla hududu af etmek mes'alesi Ashâb-ı Kirâm'ın müteaddid hâdiselerde icmâiyle sâbittir. Kadisiye Muhârebesinde Ebû-Mihcen'den haddin sukûtu, Beni Cezime vak'asında Hâlid'i Hz. Peygamber'in afvı, Hâmile, murdî, marîz hakkında hudûdu te'hir etmek, yalnız had vurulacak kişi maslahatı için câiz olursa, umûmî bir maslahat için elbette câiz olur. "İfâsına mazarrat terettüb eden Vâcib'in terki evlâdır" kâidesi maslahata verilen önemi gösterir.

Kavâid-i Fıkhyye, 232 sayfalık bir eser olup 201 kâide, madde hâlinde sıralanmıştır. Eser 1910 yılında Kazan'da basılmıştır. Kapağında şöyle denilmektedir: “Üstaz-ı muhterem Rızâ Efendi Hazretlerinin¹ irşâdı, nazâreti, hem damânı tahtında Mûsâ Cârullah Bigiyef kalemiyle telif kılınmıştır.”

Bu tarzda Fıkhın umûmî kaaidelerini toplayan eserlerin ilki Debbûsî'nin *Te'sisün-Nazarı*dır. Sonra İbn-i Nüceym *El-Eşbâh ven-Nazâir'i* yazdı. Şam Müftüsü Mahmud Efendi Hamza, *El-Ferâidü'l-Behiyye fi'l-Kavâid-i Fıkhyye* adlı eserini 1298/1880 de Şamda bastırıldı. Mecelle'nin baş tarafında da böyle umûmî kâideler kondu. İran Şîa ulemâsında Muhsin Şifâi de *Mecmua-i Kavâid-i Fıkh* adlı Farsça eserinde böyle umûmî kaaideleri toplayıp 1335 H. de neşretti.

ONUN ORTAYA ATTIĞI MESELELER:

(*Halk Nazarına Bir Nice Mes'ele*) adlı eserinde “Benim yazdığım mes'eleler” diyerek münâkaşa konusu yaptığı ve ortaya attığı mes'eleleri şöyle sıralıyor:

1- Kur'an-ı Kerim'in cem'i ve mushafların yazılması hakkında kitaplarda bazı zayıf rivâyetlere yer verilmiştir. Bu şüphe uyandırıcı rivâyetleri ayıklayıp doğru, sağlam bilgi vermek için Tarihü'l-Kur'an ve'l-Masâhif eserini yazdı. Bunu 1915 de Petersburg'da bastı. O, Kur'an ilimleriyle hayâtı boyunca meşgul oldu. Bu konuda birçok eserler yazdı ve neşretti.

2- Kur'an'ın yedi harf üzerine nüzülü meselesi: Bu hususta muhtelif rivâyetler ve anlayışlar vardır. Bu konuda da incelemeler yapıyor ve Kur'an-ı Kerim'in nâzil olduğu gibi tesbit edildiğini ispat ediyor.

3- Nesih meselesi: Ulemân'ın çoğu; takyid, tahsis, istisnâ gibi şeylere de nesih adını verdiklerinden birçok âyetleri mensûh gibi gösterirler. Halbuki, bu yanlış bir tutumdur. Ebû-Müslim İsfahânî, Kur'an-ı Kerim'de nesih vukubulduğunu kabul etmez. Cumhûr ulemâ neshi kabul ederse de muhakkık olanlar nesh edilen âyetlerin sayısını azaltırlar. Celâleddin Süyûtî *El-İtkan*'da nesih cereyan eden âyetleri 21 olarak gösterir. Sıddık Han ise bunları 5 âyete indirir. Mûsâ Cârullah neshe muhâliftir.

4- Müfessirler'in bazı sözlerine muhalefet etmiştir. Kendine göre bir anlayışı vardır. Lüzumsuz kelime münâkaşalarına, zayıf rivâyetlere, uydurma i'râbcılığa karşıdır. “Kur'an-ı Kerim'in muciz cümlelerini ıslah dâvâsına cesâret eden *i'lâlcuların* edebsizliklerine şiddetle elbette itiraz ederim. *El-Lüzûmiyyat'ta*, *Kavâid-i Fıkhyye'de*, *Uzun Günlerde Rûze'de*, *Tîbe'de* buna dair baytak (epey) sözler yazdım.” (*Halk Nazarına Bir Nice Mes'ele*. s. 40)

5- Bâzi mes'elelerde müctehidlerin görüşlerine katılmamaktadır. Meselâ içkiler hakkındaki hükümlerinde Hanefiyye mezhebinin görüşüne katılmaz. “Müskiratta mezheb-i Hanefiyye'ye muhâlifim” diyor. Hanefiyye hamr yânî şarap ile rakı ve diğer içkiler arasında fark yapmaktadır. Şarap nasla haramdır, rakı ise kıyasla. Tabî ki, kıyas nas kadar kuvvetli değildir.

Talâk mes'elelerinde de mezhep ulemâsına muhâliftir. Onca mükrehin talâkı vâkı olmaz, zorla talâk yapılmaz. Kasıdsız söylenen sözle, hatâ olarak ağızdan çıkan lâfla da talâk vuku bulmaz.

6- Kölelik mes'elesini de kabul etmez. Kur'an köleliği reddeder. “Zuhûr-ı İslâmdan sonra kimsen'in rakabesine ehl-i İslâm kuvvetiyle rıkkıyyet vazolunmadı” diyor. İslâm, kö-

¹ Bu zat şimal Türklerinin değerli din âlimi Rızaeddin b. Fahreddindir.

leleri âzâd etmeye teşvik eder. Köle âzâdı en büyük sevaptır. Bir câriye, efendisinden bir çocuk doğurursa ona kölelik geçmez; doğan çocuk hür olduğu gibi, doğuran câriye ana da âzâd olur. Ümm-ü veledlik budur. "Emelerin balalarını rikkıyyet beliyyesinden saklamak için emeleri nikâhlanmak men kılındı; hem bala, hem ana âzâddır."

Kavâid-i Fıkhiyye'de kölelik mes'elesi üzerinde önemle duruyor, İslâm'ın ferd ve cemi'yyet hürriyetine hürmet ederek köleliği kaldırdığını söylüyor, köleliği dinler icâd etmedi, cebbar mütegalibe icâd etti, diyor, "İnsanları taş ve ağaç parçalarına tapıp onlara kul olmaksızın kurtaran din, onları insanlara köle olmaktan da kurtardı, İslâm'da kölelik yoktur, Kafkasya'dan çalınan çerkes kızları, Afrika'da avlanan vahşiler köle olamaz" (s.185)

İslâm'da kölelik olmadığına dâir deliller getiriyor.

"Kur'an-ı Kerîm'de istirkak (köle edinmek, köle yapmak) cevâzına delâlet eder bir harf yoktur... Ufak hem büyük kütüb-i ahâdîsi uzun müddetler alettevâlî mütâlâa îânesiyle hasıl olmuş husûsî re'yime göre Şâri-i Ekber (S.A.S.) Hazretleri müteaddit gazalarda galebe edip bu kadar insanları esir eder olmuş isede lâkin hiçbir esîri istirkak etmemiştir". (*Kavâid-i Fıkhiyye*, s. 190) diyor ve Hayber, Beni Mustalık, Bedir, Hudeybiyye, Huneyn, Ehvaz, Evtas esirleri hakkında yapılan muâmeleleri örnek olarak gösteriyor. "Ahd-i Nübüvvet'te ufak büyük gazâlarda esirler alınmış isede hiç biri istirkak kılınmamış. Ehl-i ilmin ekseri şu hakikati inkâr etmiyor. s. 191"²

İslâm köleliği men'etti, eskiden kalmış köleleri de kurtarmak için hürriyete kavuşturma yollarını gösterdi, diyor: "Şeriat-ı İslâmiyye yeniden istirkakı men'etmiş ise, evvelkilerden kalmış eski seyyieyi izâle için en mâkul tarîkleri göstermiş ise; İslâmiyyet insaniyyeti rikkıyyet seyyiesinden halâs etti, İnsaniyyet yüzünü rikkıyyet levsinden pâk etti. Zulmen insaniyyetten indirilmiş miskin (zavallı) insanları insâniyyet pâyesine bindirdi. dâvâlarında inşâ-Allah elbette isâbet etmiş olurum. (*Aynı eser*, s. 192)

O, bu dâvâsında haklı olduğuna çok emindir: "İstirkak mes'elesinde Kur'an-ı Kerîm'in bir harfine, Şâri-i Ekber'in bir hükmüne temessük kılıp benim dâvâmı iptal edebilen bulunur ise, dâvâmı terk ederim". (*Aynı eser*, s. 193)²

7- Kelâmcıların bâzı münâkaşalarını lüzûmsuz bulur. Kelâmcılar, bâzen aklın halledemeyeceği mes'eleleri kurcalayıp çözmeğe çalışmışlardır. Halbuki aklın bir hudûdu vardır.

*İdrâk-i maâlî bu küçük akla gerekmez,
Zîrâ bu terâzî o kadar sıkleti çekmez.*

Ziya Paşa

İmam-ı Â'zam Ebû-Hanîfe, İmam Şâfiî gibi müctehid imamlar da Kelâm ilminin aleyhinde bulunmuşlardır. Mûsâ Cârullah, kelâm ilminin doğuşunu Yunan felsefesinin Arabçaya tercemesine bağlamaktadır. Bu terceme felsefenin de, kelâm'ın da boş şeylerle meşguliyet olduğu kanısındadır. "Kelâmcıların cedellerini, sofiyyûnun hayallerini, filozofların kıyaslarını boş bulur," "İslâmiyyet'in sâf akîde-i İlâhiyyesi İlm-i Kelâm cereyanıyla telvis, hem tahrif kılındı." diyerek biraz ağırca bir hüküm verir. Kelâmcılar, ilhad cereyanlarına karşı İslâm inancını korumak amacıyla ortaya atılmışlardır.

² İslâm'da kölelik mes'elesi hakkında Mısırlı Ahmed Şefik'in fransızca yazıp Ahmed Zeki tarafından Arapçada çevirilen ve ikdam sahibi rahmetli Ahmed Cevdet Bey tarafından Türkçe basılan Er-Rıkkü fil-İslâm adlı eserde bilgi vardır.

8- Mehdî-i Muntazar mes'alesini kabul etmez. Zâten mehdî hakkında sahîh bir Hadis olmadığını *Esne'l-Matalib* gibi eserler tasrih ederler. İbn-i Haldun bu nazariyyenin Yahûdîlik'ten gelme olduğunu söyler.

9- Kur'an tercemesi hakkındaki görüşü: Onun bundan yarım asır önce önemle üzerinde durduğu meselelerden biri de Kur'an-ı Kerîm'in başka dillere tercemesi işidir. Çünkü bu mes'ele etrafında zaman zaman şiddetli münâkaşalar olmuştur ve bu mes'ele hal edilmiş te değildir. Ö. N. Bilmen, *Tefsir Tarîhi*'nin I. cildinde Kur'an tercemesinin mümkün ve câiz olmadığını söylemektedir: "Kur'an-ı Mübin'in tercemesi mümkün değildir". (s. 102) "Velhasıl Kur'an-ı Mübin'in bir bedîa-i semâviyye, bir mûcize-i ebediyye olduğuna mu'tekid olan herhangi bir insan, terceme-i harfiyyen'in imkânına kaail olamaz." (s.104)

Mûsâ Cârullah, bu mes'eleyi bundan 52 yıl önce 1912 de basılan Halk Nazarına Bir Nice Mes'ele, adlı eserinde önemle bahis konusu yapıyor. Tercemeden korkanlara karşı Timur Ali Efendinin bir beytini, bahsinin başına koyuyor:

*Anlanur, ol da öter, korku gider, şeksiz inan,
Bin lisana terceme kılınsun, ol mahfuz heman.*

Ona göre terceme etmek günâh olmak şöyle dursun, bilâkis farzdır. Çünkü kur'an-ı anlamak lâzımdır. "İslâmiyet'in en mühim rûknü Kur'an-ı Kerîm'in arabî nazımıdır, lâkin Kur'an-ı Kerîm'in manalarını ümmetin her birine beyan, hem tebliğ için terceme elbette farzdır." (*Halk Nazarına Bir Nice Mes'ele*, s. 88) "Mânâsı da nazmı gibi mahfuz ise, Kur'an-ı Kerîm'i terceme bizzarure mümkün olur. Mânâsı mahfuz olduktan sonra da terceme mümkün değil demek, Kur'an-ı Kerîm'in mânâları hiç bir vakit anlanamaz, demek gibidir." (Aynı eser, s.92)

"Kur'an-ı Kerîm'i terceme kat'an mümkündür, şer'an farzdır." (Aynı eser, s. 93) "Namaz rekâtlarında, zikirlerde, sevap kasdıyla okuda, istidlâl hususlarında yalnız arabî nazım müteber olabilir. Farz namazların rûkûnları âyetlerin tercemeleriyle edâ kılınamaz" (s. 86).

O, millî lisana çok önem vermektedir. Halk Nazarına Bir Nice Mes'ele'de millî dil ve edebiyat mes'elelerinden söz açar. Millî dili işlemek ve geliştirmek lâzımdır. "Türkî lisan gâyet güzel bir lisandır." (Aynı eser s. 80) "Kur'an-ı Kerîm'in semâvî tâlimlerini, hidâyet-i İlahiyyelerini, mûciz nazmı gibi, hele insanlara tebliğ etmek elbette yalnız güzel, hem dürüst tercemeler vâsıtasıyla olabilir. Medeniyet dünyasında var lisanlara Kur'an-ı Kerîm'i terceme etmek, neşir kılınmış tercemeleri dikkatla teftiş edip kusurları bulunur ise ilân etmek ümmet-i İslâmiyye üzerine büyük borçtur"

"Özümüz'ün Türkî lisânımıza Kur'an-ı Kerîm'i terceme etmek bize elbet te tiyüştür (düşmektedir). Her cihetle dürüst hem asân tarzda terceme kılınsa idi, Türk âlemine büyük bereket, Türk lisânına büyük şeref olur idi, güzel terceme edebiyatımızın güzel zîneti olur idi" (Aynı eser, s.79)

10- Muhtelif eserlerinde kadın hakkındaki görüşlerinden bâzılarına işâret edelim:

"Umûmen âlem-i İslâmiyyetin husûsan Rusya müslümanlarının din hem dünya cihe-tiyle saâdetleri hâtun kızların terbiyelerine tevakkuf eder... Benim nazarımda her milletin hâtun kızı o milletin önünde olur. Hâtunları yani anaları dün bir millet hiçbir vakit büyük olmaz." (*Halk Nazarına Bir Nice Mesele*, s. 72)

"Hâtun sefil olursa ümmet rezil olur. Hâtun dün olursa ümmet zebûn kalur. Hâtun harem mihrablarının sanemidir, millet âilelerinin hudâsıdır. Şeref ve nâmusu korumak için

kadını perde arkasına sokmak küçüklüktür. Kadın şerefini, tahsil ve terbiyesiyle korumalı. Kadını yüzü açıkken edebini muhafaza edemeyecek derecede âciz bırakmak günâhtır” diyor. Kadınlar yaradılış itibâriyle erkeklerden farklı iseler de hukukta eşittirler. (*İslâm Milletlerine*) eserinde de, hâtonların hukuklarına, vazîfelerine dâir maddeler kısmında 145. maddede şöyle diyor: “Hatûnlar her hukukta erlere müsâvidir.” (s.81) Birçok görüşlerinde Ziya Gökalp ile birleşiyor.

O, bâzı yeni görüşler ortaya atmaktadır. “Bunu ne salâhiyetle yapıyorsun” diyenlere karşı şöyle savunuyor:

“Dâvâmı ispat ederken, Kur’ân-ı Kerîm âyetleri gözüm önünde ise, Peygamber’in hadîsleri meydanda ise, Şeriatın lisân-ı beyânı, fukahay-ı kirâm’ın lisân-ı ilmîlerinden bin def’a âsân ise, şu üç şarttan her birinin tahakkuku takdîrinde, fikhî meselelerde söz söylemekten beni kim men’edebilir?”

“Matlûbum Şer-ı Şerîfin usûl-i kat’iyyelerine, makaasîd-ı asliyyelerine hem de insanların Allah tarafından verilmiş hukuk-ı zâtîyyelerine her cihetten muvâfık, münâsib olur ise, dâvâmın sübûtu Şeriat-i İslâmiyye için bir nakıs olmayıp, belki bil’akis, İslâmiyye’tin ulviyyetine, ebediyyetine bir şahid-i sâdik olabilir ise “O söz senden kabl (önce) söylenmemiş” yahud “Fakihlerin hemesi (hepsi) senin sözün hilâfına icmâ etmişler” gibi tehdîdat beni o dâvâdan men’edemez. Bilürem bir mes’ele-i ilmiyyede muhâlif ya muvâfık söz söylemek fukahây-ı kirâmın şanlarına, hürmetlerine teaddî olmaz. Belki o büyüklere iktidâ olur. Büyüklere iktidâ, kuvve-i fikriyyeyi muattal bırakıp cumud hâlinde kalmak değil, mesâil-i ilmiyyede o büyükler gibi hareket edip, hakıykatı talep etmektir. “ (*Kavâid-i Fıkhiyye*, s. 184/185)

O, ictihat kapısının aslâ kapanmayacağını söyler. Son devirlerde bâzı İslâm mütefekkirleri aynı şeyi söylemektedirler. İslâmın dinamik hayatîyetini devam ettirmek için içtihadâ lüzûm vardır. Bu hususta Muhammed Abduh ve Abdü’l-Aziz Çâviş’in sözlerini tanık olarak getirelim:

“Zamânın değişmesiyle insanlar öyle işler ve olaylar karşısında kaldılar ki fıkıh kitaplarında bunların hükümleri tasrih edilmemiştir. Onların kitaplarından ötürü âlemin seyrini mi durduracağız? Bu güç yetmez bir şeydir...”

“Halkın dîne aykırı hareketlerinden Allah nezdinde sorumlu olanlar ise yalnız fukahâdır. Çünkü devrin ve zamânın durumunu bilip halkın uyabileceği bir sûrette hükümleri (zaruret hükmü olarak) ona göre tatbik etmek onlara düşen bir vazifedir. Ancak onlar, kitaplarda yazılmış, çizilmiş olanlara saplanıp onları aynen muhafaza etmekle yetinmiyorlar, onları her şey sanıp onlardan ötürü her şeyi terk ediyorlar. Usul okurlar, fakat bu kitaplardaki fer’î mes’elelerden birini aslına ircâ’etmek veyâ delilini araştırmak, içlerinden hiçbirinin aklına gelmez. Bu şöyle dursun, biz mukallidiz, kitap ve sünnete bakmak bize lâzım gelmez, demekten bile sıkılmazlar...”³

Dârü’l-Hikmeti’l-İslâmiyye âzası, Şerîyye Vekâleti Tedkikât ve Telifât-ı İslâmiyye Heyeti Reisi Abdü’l-Aziz Çâviş de bundan 50 yıl önce şöyle diyordu:

“Evet fukahâ ribâ hakkında pek çok şeyler yazmışlar ve bunun mâhiyet ve teferruâtı hakkında lüzûmundan fazla ahkâm istinbat etmişlerdir... Lâkin bizim üzerimize de terettüb eden bir vazîfe vardı ki, o da fukahânın vaz-ı mevki-i ictihat ettikleri bu ahkâm’ın, *hal ve mevki* icâbâtının ve zamanlarına âid şerâit-i hayatîyyenin taht-ı te’sîrinde sânih olmuş birer netâic-i fikriyye hududunu tecâvüz edemeyeceğini idrak ve takdir etmektir.”⁴

3 M. Reşid Rızâ, *Târîhu’l-Ûstazi’l-İmam Şeyh Muhammed Abduh*, C. II. S. 944

4 Abdü’l-Aziz Çâviş, *Sebilü’r-Reşâd*, C. 14; Sayı, 340, s. 11, 1333 H./1914 M.

Yeni görüşler ileri sürdüğünden dolayı onun hakkında söz edenler bulundu. Zeki Velîdî Togan bile Ömer Nasûhî Bilmen'in *İstulâhât-ı Fıkhiyye Kâmusundan* bahsederken Mûsâ Cârullah'a biraz târiz eder bir ifâde kullanıyor: "Buna ilâveten, kendisini müctehid saymadığı gibi ictihad yollarının açıklık, kapalılık mes'elesine de ehemmiyet vermeyerek İslâm fikhını mâruf fıkah kitaplarında olduğu gibi sadâkatle aks ettirib meselâ merhûm Mûsâ Cârullah Efendi gibi olur olmaz yeni nazariyelerle fıkha başka istikâmetler vermek yoluna girmemekle okuyucunun itimâdını kazanmaktadır." 5

Onun tenkîde uğrayan eserlerinden biri de (*Rahmet-i İlahiyye Bürhanları*) olmuştur. Bu eserinde, Allah'ın sonsuz rahmetini dînî nasrlara dayanarak anlatıyor. Cehennem azâbının muhalled olup olmayacağı üzerinde duruyor. Bu konuda Muhiddin Arabî'nin görüşünü benimseyerek azâbın sonsuz olmayacağı kanısına varıyor. Şeyhu'l-İslâm Mustafa Sabri Efendi, 6 *Yeni İslâm Müctehidlerinin Kıymet-i İlmiyyesi*, adlı eserinde, bunu ele alarak üstadın görüşünü reddediyor.

Mehmed Ali Aynî ise bu noktaya temasla şöyle diyor:

"*Yeni İslâm Müctehidlerinin Kıymet-i İlmiyyesi* unvanlı kitapta Hoca Sabri Efendi de Hazret-i Şeyhin (İbn-i Arabî'nin) münkirlerine iltihak etmiştir. Şeyhimiz ehl-i cehennemden ateşe yandıktan bir müddet sonra mazhar-ı rahmet olacaklarını ve ateşe alışıp artık bundan müte-ellim olmayacaklarını beyan ettiği halde... 7

İsmâil Fennî Efendi de *Vahdet-i Vucud ve Muhiddin-i Arabî* adlı eserinde İbn-i Arabî'nin bu görüşünü etraflıca anlatmaktadır. Allah'ın rahmetinin sonsuzluğu, affinin büyüklüğü herkesce bilinen bir şeydir. İslâm Şairi rahmetli Âkif bile İbn-i Arabî gibi müsamahalı bir ifâde ile Allah'a şöyle yalvarmaktadır.

*Mü'minlere imdâda yetiş merhametinle,
Mülhidlere lâkin daha çok merhamet eyle!*

Diğer bir şâirimizin de niyazı şöyledir:

*Bukadar cürm ü seyyiâtımla
Rahmet ümmidimin budur sebebi
Ki buyurmuş Cenâb-ı Azze ve Cel
Sebakat rahmeti alâ gadabî*

Mûsâ Cârullah, amelî müslümanlık istemektedir. İmân'ın eseri imânlı kişinin davranışında ve tutumunda görülmelidir. "Bir adam müskirat denizine dalsa, fuhşiyatın her birine boyansa, yetimlerin mallarını yese, mâsumları bedbaht etse, ırza geçse, lisâniyle bunlar helâl demedikçe yalnız günah işler, yine mü'min kalır, Cennet'e girer. Mütezile buna karşıdır."

"Amel imândan hâricdir, zâiddir denmez. Amel imân'ın delilidir; Kur'an'ın ve Hadislerin ruhuna uygun olan budur." (*Halk Nazarına Bir Nice Mes'ele*, s. 55)

Bu konuyu Kavâid-i Fıkhiyye'de de önemle ele almaktadır:

"İmân ve dîn insanın hareketlerinin nâzımı olur. İmânı pâk olan'ın ef'âli de pâk olur. İnsan imânına göre amel'eder. Hayır olduğuna inandığı şeyleri işler; kötü olduğuna inandıklarını işlemez. Hayâtın güzelliği, kalbin, itikaadın güzelliğiyle olur. İmân insanı olgunlaş-

5 Z. V. Togan, *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, I. 1953, İstanbul

6 Bu işe Şeyhu'l-İslâm Mûsâ Kâzım Efendiyi karıştırmamalıdır.

7 M. A. Aynî, *Şeyh Ekber'i Niçin Severim*, S. 18.

tırır. Rûhun bekaasına îmân'ı olan insan, nefsinin tekâmülüne çalışır." (*Kavâid-i Fıkhyye*, s. 156)

O, İslâm fıkhnı durgunluktan kurtarmak için yeni kaaidelere yer verilmesini istemektedir.

"Usûl kitaplarında tafsîlâtıyla beyân kılınmış 14 usûl üstüne: Târih şehâdeti, hayat tecrübesi, aklın delâleti, ictimâ'in (toplumun) hâceti, zamân'ın da talebi teşri'de delil olmak üzere mu'teber olur." (*İslâm Milletlerine*, s. 56)

Toplumun mutluluğu şu esâslara riâyetle elde edilir:

"İctimâî îmân'ın dört rûknü vardır: 1- Özünün hukuklarını, vazîfelerini bilir kadar ilim, 2- Başkaların hukuklarına teaddî kılmazlık kadar şeref, emânet, 3- Adâlet esâslarına te'sis kılınmış kanunları riâyeye kılur kadar ikdam, itâat, 4- Zilleti tehammül etmez kadar, hem de bâtil dâvetlere inkiyad etmez kadar izzet, hem cesâret."

"Gayet büyük şu dört fazîlet-i îmâniyye hey'et-i ictimâiyyede emnin, emânın esâsıdır, kaaidesidir; hürriyetin de rûhudur." (*İslâm Milletlerine*, s. 101)

Halk Nazarına Bir Nice Mes'ele'de de İslâm'ın rûkûnlerini şöyle sıralıyor: "Hakk-ı İktisad, tanzîm-ı Ülûhiyyet, pâk insaniyyet, dünyâda izzettir."

O, müslümanların şerefli ve kuvvetli olmasını istiyor. Ona göre geri kalmanın sebepleri de şunlardır.

- 1- Tevekkülün yanlış anlaşılması, şahsî teşebbüsü kösteklemiştir.
- 2- Kaza ve kaderi yanlış anlamak, büyük işlere engel olmuştur.
- 3- Fikir hürriyetini kösteklemek, akli esârete düşürmüştür, kafalar işlemez olmuştur.
- 4- Güzel sanatlara değer vermemek, bediî zevkleri, estetik duyguyu öldürmüştür, insanları süflileştirmiştir.
- 5- Ümerâya, günün efendilerine dalkavukluk, izzet-i nefsi kırmıştır.
- 6- Eldeki parayı işletmeyip saklamak iktisâdı öldürmüştür.
- 7- Kadınlara lâyük oldukları mevkiî vermemek, cem'iyyeti geriletmiştir.

(*Uzun Günlerde Rûze*, s. 200)

Eserleri:

- 1- *Rusya Müslümanlarının III. Nedvesi*, Kazan, 1906, Türkçe
- 2- *Rusya Müslümanlarının III. Nedvesinin Zabt Cerîdeleri*, Kazan, 1906 Türkçe.
- 3- *Müslüman İttifâkının Programı ve Şerhi*, Petersburg, 1906, Türkçe
- 4- *İfâdâtü'l-Kirâm* (Hadis ilmüne dair), Kazan, 1906, Arapça
- 5- *El-Lüzûmiyyât* (Ebu'l-Alâ Maarrîden Terceme) Kazan, 1908. Türkçe
- 6- *El-Muvâfakaat*, (İbrâhim Şâtubî'nin eserini bir önsözle neşir) Kazan, 1909, Arapça,
- 7- *Muvatta* (İmam Mâlik'in Hadis kitabını bir önsözle neşir) Kazan, 1910, Arapça
- 8- *Şeriat Niçin Rûyeti İtibar Etmiş*, Kazan, 1910, Türkçe
- 9- *Kavâid-i Fıkhyye*, Kazan, 1910, Türkçe (Rızâ Efendi nazâretinde Kazanda Örnek matbaasında basılmış) 238 sayfa
- 10- *Uzun Günlerde Rûze*, Kazan, Türkçe
- 11- *Rahmet-i İlahiyye Bürhanları*, Orenburg, 1911, Türkçe

- 12- *İnsanların Akîde-i İlâhiyelerine Bir Nazar*, Orenburg, 1911, Türkçe
- 13- *Siyonizm*, 1911, Türkçe
- 14- *Tîbetü'n-Neşr fî Kıvâti'l-Aşr*, Kazan, 1911, Arapça
- 15- *Akîle* (Cezerî Şerhi) Kazan, 1911, Arapça
- 16- *Nâzîmetü'z-Zehr* (Şâtîbî Şerhi) Kazan, 1912, Arapça
- 17- *Edebiyyât-ı Arabiyye ile ulûm-i İslâmiye*, Kazan, 1912, 72 sayfa, Türkçe
- 18- *Divân-ı Hâfız*, (terceme ve şerh) Kazan, 1912, Türkçe
- 19- *Halk Nazarına Bir Nice Mes'ele*, Kazan, 1912, Türkçe
- 20- *Istılâhat Esâsları*, Petersburg, 1914, Türkçe
- 21- *Mülâhaza* (İsmail Gaspıralı'nın ölümü dolayısıyla) Petersburg, 1915, Türkçe
- 22- *Târîhu'l-Kur'ân ve'l-Masâhif*, Petersburg, 1915, 40 sayfa, Arapça
- 23- *İslâm'da Kader Mes'elesi*, Türkçe
- 24- *Zekât*, Petersburg, 1916, Türkçe
- 25- *Mâide*, Petersburg, 1916,
- 26- *Meyyit Yakmak*, Petersburg, 1916,
- 27- *Şeriat Esâsları*, Petersburg, 1916,
- 28- *Rusya İslâmlarının 1917 Senesi Moskova Kongresi Zabıtları*, Petergrad, 1917, Türkçe
- 29- *Âile Mes'eleleri*, Petersburg, 1918, Türkçe
- 30- *Fıkhü'l-Kur'ân*, Petersburg, 1920-1923, iki cild, Arapça
- 31- *Büyük Millet Meclisine Müracaat*, Mısır, 1922. Türkçe
- 32- *İslâm Milletlerine-Dinî, Edebî, İctimâî ve Siyasî Mes'eleler, Tedbîrler Hakkında*, Berlin, 1923, Türkçe (Şanlı Türk askerleri şerefine te'lif kılınan bu eser yüzünden tevkif edildi)
- 33- *Âilede Kadın*, Berlin, 1932, Türkçe
- 34- *Ye'cüc*, Berlin, 1932, "
- 35- *Târîhin Unutulmuş Sayfaları*, (Abdü'l-Azîz'in Hal'i ve İntihârı) Berlin, 1932, Türkçe
- 36- *El-Veşta fî Nakdi Akâidi's-Şîa*, Mısır, 1935, Arapça,
- 37- *Felâsîfetü'l-İslâm*, Mısır, (Cemaleddin Afgânî ve Muhammed Abduh'den bahseder)
- 38- *Nizâmü't-Takvim fi'l-İslâm*, Mısır, 1935, Arapça
- 39- *Nizâmü'n-Nesi Inde'l-Arab*, Mısır, 1935, Arapça
- 40- *Eyyâm'ü Hayâti'n-Nebî*, Mısır, 1935, Arapça
- 41- *Sahîfetü'l-Ferâid*, Pehubal, 1944, Arapça
- 42- *Sarfü'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Pehubal, 1944, Arapça
- 43- *Hurûf'ü Evâilî's-Süver*, Pehubal, 1944, Arapça
- 44- *Tertîbü's-Süveri'l-Kerîme ve Tenâsübühâ, fi'n-Nüzûl ve fi'l-Masâhif*, Pehubal, 1944, Arapça,
- 45- *Te'mînü'l-Hayâti ve'l-Emlâk*, Pehubal, 1944, Arapça (Sigorta hakkındadır)
- 46- *Kitâbü's-Sünneh*, Pehubal, 1945, Arapça
- 47- *El-Banku fi'l-İslâm*, Pehubal, 1946, Arapça (Bankalar hakkında)
- 48- *El-Kanûnü'l-Medenîy fi'l-İslâm*, Pehubal, 1946, Arapça
- 49- *Nizamü'l-Hilâfeti'l-İslâmiyye*, Pehubal, 1946, Arapça

50- *Kur'ân-i Kerîm Tercemesi*, (1912 yılında bunun 400 sayfa hâlinde basılacağı ilân edilmişse de basılmamıştır.)

51- *Tefsîrül-Kur'âni'l-Kerîm*, arapça olan bu eser de Hindistanda kalmıştır.

Bu eserlerin hepsini inceleyip tanıtmaya bu sütunlarda yer yoktur. Biz başlıcalarından bâzı örnekler vererek onun görüşlerini göstermeye çalıştık. Onun, üzerinde durulmaya değer görüşleri vardır. Her insan gibi onun da yanlışlığı, aşırı gittiği bazı noktalar olabilir⁸. Fakat onun İslâma hizmet etme emelinde olduğunda aslâ şüphe edemeyiz. İslâmı çağdaş medeniyetle bağdaştıran, müslümanları uyandırmaya çalışanlardan biri de odur. Afganlı şarkı uyandırmaya çalıştı, sömürgecilere cihad açtı, Muhammed Abdüh ıslâhâtçı bir kafayla çalıştı. Mûsâ Cârullah bu iki üstadın her birinden bir şeyler aldı. İslâm'ın uyanışına, sömürgecilerden kurtulmasına çalıştı. İslâmı çağdaş bir görüşle anladı ve anlatmaya uğraştı. İslâmiyyet'in kudsiyyetine, îtilâsına îmânı tamdı. İslâm, iyi anlaşılırsa her zaman medeniyet kaynağı olur" diyor ve bunu eserleriyle ispat ediyordu. Koca bir ömrü bu uğurda harcadı.

Allah, gani gani rahmet eylesin.

8 *Halk Nazarına Bir Nice Mes'ele'de* Endülüs müslümanları Osmanlılardan yardım istedi, fakat yardım görmediler, diyor. Bu yanlıştır. Bu mes'eleyi, *Vakıflar Dergisi* sayı IV, 1958 de çıkan (S. A. Er-Raşîdî, Es-Sultan Muh. El, Fâtih Kitabı hakkında'ki yazımda biraz aydınlatım.